

DOI 10.31909/26168820.2019-(44)-18

УДК 82.0-312.1

Ольга ШИКИРИНСЬКА*

ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ЖАНРУ ФІЛОСОФСЬКОЇ ПРОЗИ

*Мислять тільки образами.
Хочеш бути філософом – пиши роман
А. Камю*

Автор досліджує теоретичні основи жанру філософської прози в історичному розвої. Виходячи з того, що жанр філософської прози не має чіткого, закріпленого в теорії літератури визначення, виводяться найбільш поширені характеристики філософської прози як жанру. Під поняттям «філософська проза» розуміється синтетичний за жанровою ознакою вид художньої літератури, релігійної публіцистики і філософії, спрямований на розповсюдження ідейного змісту естетичних уявлень і філософських переконань автора з активним використанням традиційних риторичних прийомів, скерованих на мистецтво переконати читацьку аудиторію. Досліджуваний жанр відображає синтетичну природу художньої діяльності, в якій органічно переплетено естетичне та духовне начало. Він передбачає перевагу інтелектуально-логічного способу викладу думок у рамках художнього твору; наявність проблематики, пов'язаної з пошуком відповідей на основні питання буття (походження і призначення людини; сенсу буття; богошукання); діалектику індивідуального і загального, яке розкривається у прагненні до загального через ствердження індивідуального в контексті впливу на суспільну практику засобами художнього, а не публіцистичного твору. До жанрових різновидів філософської прози риторичної епохи належать: роман-апологія, пародійний філософський роман, сатиричні притчі, роман-утопія, релігійно-філософський(а) роман/повість, філософська повість, філософський діалог. Спільними рисами творів, що відносяться до категорії філософської прози, є рефлексивний характер авторської свідомості, увага до процесу мислення персонажів, переймання одвічними питаннями буття засобами його пізнання, питань віри, схильність до філософських узагальнень. Онтологічна картина буття переважно осмислюється в контексті ціннісної опозиції життя-смерть, оскільки виражене у художній формі ставлення людини до цих понять є контрапунктом духовних шукань людства. Ця опозиція зазвичай розкривається у співвідношенні основних бінарних онтологічних категорій людське/божественне, людське/соціальне та людське/природне в їх дихотомічній відокремленості і взаємозалежності.

Ключові слова: *філософська проза, жанр, взаємодія філософії і літератури.*

Постановка проблеми. В останні десятиліття жанр філософської прози все частіше привертає до себе увагу науковців, залишаючись, у той же час, однією з найменш розроблених проблем сучасного літературознавства. Рубіжна сутність цього жанру, що передбачає єдність естетичної рефлексії, суто філософського наукового пізнання та впливу на суспільну практику в контексті завдань мистецтва як специфічного способу відображення дійсності, – стала причиною відсутності його чітких формулювань і визначень. На думку більшості науковців, це пов'язано з тим, що будь-який вартісний художній твір обов'язково несе в собі певну філософську ідею, пов'язану з духовними пошуками сучасної йому доби. **Актуальність дослідження** зумовлена назрілою потребою в систематизації сучасного категоріального апарату й методологічних стратегій для розв'язання проблем вивчення філософської прози як художнього феномена.

* Шикиринська О. – кандидат філологічних наук, Ізмаїльський державний гуманітарний університет, e-mail: olyasikshik@ukr.net

Огляд наукових праць. Стан вивчення філософської прози в сучасному літературознавстві представлений недостатньою мірою і пов'язаний з невизначеністю формулювань щодо сутності поетики цього жанру. Відтак не існує загальновизнаного уявлення про жанрову специфіку філософської прози. В рамках «риторичної епохи» (V ст. до н.е. – XVIII ст. н.е. включно) вона розвивалася на межі літератури і теології на засадах арт, текне й мімесису. Доба бароко привнесла у філософську прозу образну емоційність, декоративність, експресивність та напружену метафоричність. У наукових дослідженнях Сергія Аверинцев¹, Ігоря Козлик², Олександра Михайлова³, Євгена Черноиваненка⁴ підкреслюється виразна синтетична складова способу мислення давніх митців, яка породжувала зближення та зрівняння різних видів наук і мистецтв, поетики й риторики як переосмислення глибинних основ культури, збираючи все, що було доступно європейській культурі впродовж її тривалого розвитку з античної доби під знаком морально-риторичної системи знання. Виразне художнє начало філософської прози у творах давньої літератури та представлені в його рамках активні інтеракції між різними видами мистецтв становили підґрунтя для існування інтермедіальної поетики у творах давньої літератури, однак ця наукова проблема потребує окремого студіювання.

Мета дослідження – осмислити теоретичні основи філософської прози як художнього феномену в її історичному розвитку. **Наукова новизна** дослідження. Автор доводить, що інваріантна складова художньої специфіки філософської прози як жанру за доби «риторичної епохи» представлена органічною взаємодією естетичних і духовних пошуків з превалюванням інтелектуально-логічного начала в способах художнього самовираження. Свідома белетризація філософських ідей актуалізувалась у XVII-XVIII ст. на протигагу домінуючому раціоналістичному науково-описовому стилю класичної філософії.

Основний виклад матеріалу. Російський науковець В. Агеносов у монографії «Генезис філософського роману» (1986) стверджує, що «зміст, який вкладається в це поняття різними дослідниками, настільки позбавлений термінологічної однозначності, що можна стверджувати про малу теоретичну розробку проблеми»⁵. Учений наступним чином формулює визначення поняття «філософський роман»: «змістовно-формальна структура, ознака якої – наявність субстанціональної ідеї, що формується і проходить випробування в структурі оповідання, художній образ якої поєднує конкретність з якнайбільшим узагальненням за допомогою інтелектуалізованих (умовних) прийомів (від особливих категорій часу і простору до використання алегорій, міфів, ремінісценцій, антиномій, парабол і т. д.)»⁶. Думки про недостатній стан розробленості цієї проблеми дотримується і В. Мирошников: «...з естетичними явищами під назвою “філософська проза” і “філософський роман”, – констатує він, – у нашому літературознавстві, м'яко кажучи, або повна невизначеність, або заплутана визначеність»⁷.

Традиційними жанровими формами філософської праці є трактат, протрептик, есе, послання, в основі яких лежить науково-дослідний описовий підхід. Іншою популярною формою викладу філософських ідей є діалог, притча, філософський роман, у яких комплекс філософських ідей оформлено в художній формі. З сучасної точки зору, кожна

¹ Аверинцев С. С. (1996). *Риторика и истоки европейской литературной традиции*. М.: Школа «Языки русской культуры». 448 с. (Язык. Семиотика. Культура).

² Козлик І. В. (2007). *Теоретичне вивчення філософської лірики і актуальні проблеми сучасного літературознавства*. Івано-Франківськ: Поліскан; Гостинець. 591 с.

³ Михайлов А. В. (1994). *Поэтика барокко: завершение риторической эпохи*. Историческая поэтика. Литературные эпохи и типы художественного сознания. Москва: Наследие. С. 326-391.

⁴ Черноиваненко Е. М. (1997). *Литературный процесс в историко-культурном контексте. Развитие и смена типов литературы и художественно-литературного сознания в русской словесности XI – XX веков.* – Одеса: Маяк. 712 с.

⁵ Агеносов В. В. (1986). *Генезис философского романа*. Москва: Прометей. С. 6.

⁶ Там само, с. 15.

⁷ Мирошников В. М. (2000). *Романы Леонида Леонова: становление и развитие художественной системы философской прозы*. Рязань: Изд-во Рязанского гос. педагогического ун-та им. С.А.Есенина. С. 23.

суто філософська праця має п'ять головних ознак: *мета*, з якою пише автор; *певна аудиторія*, яка сприйматиме викладений текст і знайде його корисним; *аргументація*, що використовується для досягнення мети; *оповідальна структура*, в рамках якої надаються аргументи; *авторський стиль*, яким написано роботу⁸.

Найбільш дискусійним є питання оповідної структури та стилю філософського твору, оскільки спосіб викладу своїх думок мислителями може бути або максимально наближеним до літературного твору, або представляти собою власне літературний твір у рамках класичних ознак літературних жанрів: *поема* (Ксенофан, Парменід, Емпедокл, Лукрецій Кар, Гораций, Данте), *поема в прозі* (Ф. Ніцше), *філософська притча* (А. де С. Екзюпері, Р. Бах, П. Коельо), *повість-сповідь* (Августин, Аввакум, Ж.Ж. Руссо, Л. Толстой, К. Кастанеда), *утопія/антиутопія* (Т. Мор, Т. Компанелло, В. Винниченко, А. Платонов, Джордж Орвелл, О. Хакслі), *філософський роман* (Л. Толстой, Ф. Достоевський, А. Мердок, Ф. Кафка, А. Камю, Ж.-П. Сартр, У. Еко й ін.). Одвічні питання буття (смісл життя, світоустрій, людина як матеріальна та духовна істота, вектори взаємодії людини з природою, сила кохання тощо) зазвичай потужно представлені й у *філософській ліриці* з характерними для цього жанру принципами поглибленого психологізму, самопізнання, символіко-алегоричного тлумачення, спонукою до самостійних роздумів (Г. Сковорода, Н. Ленау, Ф. Тютчев, Г. Гейне, Дж.Г. Байрон, Т. Шевченко, О. Пушкін, М. Лермонтов, В. Соловйов та ін.), і у *драматургії* (Сенека, Шекспір, Гете, М. Метерлінк, Л. Андреев та ін.).

Не можна заперечувати той факт, що філософське підґрунтя мають твори всіх великих письменників, адже гуманістична сутність літературної творчості зазвичай пов'язана зі спробами розв'язати питання «Хто ми?», «Для чого ми живемо?», «Що таке свобода волі?», «Що є Істина?» тощо. Тому великі письменники-філософи у рамках літературних жанрів розмірковують про сенс життя, світоустрій, оспівують загальнолюдські цінності, природу, людину, зазвичай послуговуючись міфами, алегоріями та метафорами.

Про актуальність дослідження взаємозв'язків філософії і літератури свідчать періодичні видання: «Philosophy and Literature» (Baltimore, 1976-2014), «Философия и литература: линии взаимодействия» (Москва, 2009) й ін. Наукова полеміка в них розгортається у площині питання, чи вважати окремі твори художньої літератури філософськими працями (М. Нуссбаум (Nussbaum⁹), Д. Кофін (Cofeen¹⁰), Б. Бессонов¹¹, Н. Кожеурова¹², В. Діденко¹³) чи розглядати включення літературних творів у рамки філософії неприпустимим (Д. Деннет (Dennett¹⁴), С. Н. Ольсен (Olsen), М. Г. Холланд (Holland¹⁵)).

⁸ Chudnoff E. A. (2007). *Guide to Philosophical Writing*. Harvard University: Barker Center. p. 3. URL: [www.fas.harvard.edu/~phildept/files/GuidetoPhilosophicalWriting.pdf].

⁹ Nussbaum M. (1990). *Love's Knowledge: Essays on Philosophy and Literature*. New York: Oxford University Press. 148 p.

¹⁰ Cofeen D. (2013). *Is Philosophy Fiction?* Aug. 8. Site Thought Catalog. URL: [http://thoughtcatalog.com/daniel-cofeen/2013/08/is-philosophy-fiction/].

¹¹ Бессонов Б. Н. (2009). *Философия и литература: общее и особенное* // Философия и литература: линии взаимодействия: Сборник научных статей [Отв. ред.: И.А. Бирич]. Вып. 1. Москва: МГПУ. С. 5-8.

¹² Кожеурова Н. С. (2009). *Литература и уровни философствования: от афоризмов до исповеди* // Философия и литература: линии взаимодействия: Сборник научных статей [Отв. ред.: И.А. Бирич]. Вып. 1. Москва: МГПУ. С. 10-25.

¹³ Діденко В.Д. (2009). *Художественно-философская модель мира: стоки, природа, структура* // Философия и литература: линии взаимодействия: Сборник научных статей [Отв. ред.: И.А. Бирич]. Вып. 1. Москва: МГПУ. С. 26-40.

¹⁴ Dennett C. D. (2005). *Sweet Dreams: Philosophical Obstacles to a Science of Consciousness*. London: Bradford Books. 187 p.

¹⁵ Holland M. G. *Can Fiction be Philosophy?* Philosophy and Literature: Access mode: [https://www.bu.edu/wcp/Papers/Lite/LiteHoll.htm].

Широка дискусія розгорнулася після опублікування професором Чикагського університету Мартою Нуссбаум (Nussbaum) у 1990-х роках есеїв стосовно взаємозв'язку філософії та літератури. Дослідниця стверджувала, що за допомогою літератури моральна філософія завжди впливала на життя людини і підтримка такого зв'язку є найголовнішим перспективним завданням її розвитку як науки. Опонентами Марти Нуссбаум виступили прибічники чистого теоретизування у філософії (Olsen й ін.). Вони вважають, що окреслене вченою призначення філософії є завеликим і має бути зведено до вивчення моральних вимог з використанням критичних методів, які не потрібно змішувати з самотніми цілями і методами літературних і релігійних текстів, зі збереженням повної до них поваги.

Зрозуміти сутність діалектичного зв'язку філософії та літератури і представити з єдиних теоретико-літературних засад естетичну інваріантність і художню специфіку філософської прози допоможе осмислення особливостей її становлення і розвитку за риторичної доби.

Сучасні вчені (С. Аверинцев, О. Михайлов, Є. Черноіваненко й ін.) дотримуються думки про єдиний культурний код епохи, що охоплює період від V ст. до н.е. до XVIII ст. н.е. включно. При всьому розмаїтті варіантів розвитку національних літератур загальноєвропейського ареалу митці наслідували одні й ті ж художні канони, побудовані на засадах мімесису, текне й риторики, в основі яких лежать закони відтворення класичних взірців.

Найраніші відомі нам філософські твори мають виразне художнє начало і викладені у поетичній формі. Давньогрецький філософ, засновник Елейської школи Ксенофан з Колонфа (бл. 570 – 478 рр. до н.е.) у блискучих сатирах («Сілли» у 5 кн.) на протигагу антропоморфним богам Гесіода і Гомера проголошує монотеїстичну концепцію Бога, ототожнюючи його у пантеїстичному дусі з універсумом. Характерним для античного світоспоглядання стає жанр філософської поеми «Про природу». У поетичних творах під такою назвою висловлюють свої думки щодо світу в цілому, його сил і стихій, специфіку рослинного та тваринного світів у контексті зв'язку з божественним промислом та душею такі мислителі, як Парменід Елейський (бл. 540 – 470 рр. до н.е.), Емпедокл (друга половина V ст. до н.е.), Тіт Лукрецій Кар (I ст. до н.е.).

Починаючи з IV ст. до н.е., у класичній Греції спосіб викладу філософських думок активно розвивається у формі *діалогу*, в якому проблемне питання розв'язується в інсценованій бесіді кількох осіб. Вони були започатковані учнями Сократа (Ксенофонт, Платон й ін.) для адекватної передачі вчення свого вчителя, який завжди шукав істину у спорі. Домінуюча в діалогах Платона ідеалістична діалектика, що захопила античний світ, спровокувала виникнення *діатриби* – принципово зниженого, фольклорно-низового способу викладу думок з виразними гумористичними та побутописовими елементами. Кініки як автори діатриб (Антісфен, Біон Борисфенський, Діоген з Синопу, Телет з Мегари, Меніпп з Гадари й ін.) активно використовували жарти і сатиричні інкєктиви, що значно вплинуло на становлення і розвиток давньоримської сатури (лат. *satura*), найраніші взірці якої представлені як поєднання різнорідних за формою та змістом віршованих та прозаїчних творів (Невій, Енній, Луцилій та ін.).

Виразна філософська площина фігурує у творах під умовною назвою «Меніппова сатира» (Антісфен, Гераклід Понтік, Варрон, Сенека й ін.) і «Сатирах» Квінта Горація Флакка (I ст. н.е.). В останнього на високому художньому рівні у віршованій формі розлого репрезентовано знамениту філософію поміркованості («*aurea mediocritas*»), принципи сповідання якої викладені в традиційній діатрибічній формі – діалозі з удаваним співбесідником, аргументи якого спростовуються.

«Меніппова сатира» як «карнавалізований жанр» (М. Бахтін) у її зв'язку з діатрибою значно вплинула на розвиток ранньохристиянської і візантійської літератури, зокрема літератури полемічного спрямування. Розвій філософської літератури відбувався у напрямку зменшення ролі драматизованого сценарію діалогів, властивого ранній

античності, з поступовим наближенням до форми трактату. В середньовічній спадщині діалогізм використовувався як засіб апології, полеміки, настанови у формі запитання-відповідь (катехізис), набуваючи ознак авторитарно дидактичного викладу доктрини (Григорій Нисський, Августин, Ансельм Кентерберійський й ін.). Середньовічні мислителі зазвичай виступають не тільки авторами філософських трактатів, але й викладають свої думки у формі літературних творів, які є шедеврами давньої філософської прози: «Сповідь» Августина перетворилася на літературний взірець для багатьох поколінь християнських письменників; «Божественна комедія» Данте стала «великим синтезом поезії, філософії, теології, науки» (Олександр Горфункель) тощо.

За доби Відродження та Нового часу розповсюджуються такі форми філософської прози, як диспут, дискусія, бесіда (Абеляр, Валла, Бруно, Галілей, Мальбранш, Берклі, Сковорода). Свої філософські ідеї викладають художніми засобами перші філософи-утопісти (Томас Мор, Томасо Компанелла), французькі енциклопедисти (Дідро, Вольтер, Руссо), видатний англійський мислитель і поет Олександр Поуп.

На противагу белетризованим формам філософської прози, за риторичної доби створюється і потужний арсенал творів аналітичного напрямку. Жанрова специфіка цього різновиду філософської прози сягає корінням розумових вправ софістів, «Аналітики» Аристотеля, логічних напрацювань стоїків. Середньовічну спадщину становили численні схоластичні трактати і диспути, праці англійських схоластів Дунса Скота і Вільяма Оккама. Якщо за доби Середньовіччя філософія здебільшого виступала у союзі з богослов'ям, за часів Відродження – з мистецтвом та гуманітарним знанням, то XVII ст. започатковує особливий період у становленні філософської думки, пов'язаний з відкриттям у галузі точних наук та природознавства. Його специфічними ознаками є просвітницька парадигма філософської думки, описовість, доказовість, раціоналізм, крайніми формами якої у XIX ст. став філософський матеріалізм, що спирався на досвідно-експериментальне знання, принципи детермінізму та позитивізму. Філософський принцип *machina mundi* становив основу класичного періоду філософської думки, націленого на науково-описовий стиль. За Нового часу золотий фонд доробку аналітичної філософії становили праці британських мислителів Бекона, Локка, Гоббса, Юма, Берклі, Мілля; логічна теорія відносин Ляйбніца, нова модель свідомості Декарта тощо. Науково-описовий стиль класичної філософії був скерований на боротьбу зі схоластиком в контексті ствердження ідей поміркованого скептицизму.

Альтернативою філософського раціоналізму Нового часу стали спроби подолання раціонального світовідчуття у працях Блеза Паскаля (1623-1662), який не заперечував вагомості інтуїтивно-почуттєвого знання, та трансцендентальна філософія Канта (1724-1804). Значного поширення наприкінці риторичної епохи набули й ідеї знаних містиків Якоба Беме (1575-1624) та Емануїла Сведенборга (1678-1772), представлені у формі одкровення, художня специфіка якої максимально наближена до літературних жанрів. Німецький філософ-ідеаліст Фрідріх Генріх Якобі (1743-1819) зробив спробу саме в літературній формі обґрунтувати свою «філософію почуття і віри» (роман «Вольдемар», 1789), засновану на переконанні того, що тільки віра може бути покладена в основу чуттєвого досвіду.

Російська дослідниця особливостей французького філософського роману XVIII ст. Ніна Забабурова наголошує, що саме у французькій літературі вперше виникло визначення *філософський роман* (маркіз де Сад: «Аліна і Валькур, або філософський роман», 1788). Вчена відзначає свідому орієнтацію авторів на філософську проблематику та дискусію, що сформувала відповідну поетику, якій властиві «принципова умовність, експериментальність сюжетних епізодів, введення фантастичних образів і ситуацій, появу персонажів-резонерів, що персоніфікують певні філософські ідеї, параболічність художньої думки, парадокси»¹⁶.

¹⁶ Забабурова Н. В. (1999). *Французький філософський роман XVIII века : самосознание жанра*. XVIII век: литература в контексте культуры. М.: Изд-во УРАО. С. 94.

Виходячи із соціально-політичної ситуації свого часу, провідні французькі мислителі XVIII ст. залишилися відомими в історії і як письменники-енциклопедисти, які свідомо використовували літературу як засіб виховання і пропаганди просвітницьких ідей з метою популяризації актуальної філософської дискусії та розповсюдження нових світоглядних умонастроїв. У цьому процесі Ніна Забабура підкреслює тенденцію до пародіювання усталених літературних жанрів, насамперед романів-мандрів («Персидські листи» Монтеск'є, «Мікромегас», «Простодушний» Вольтера); любовно-авантюрних романів («Кандид» Вольтера) та створення нових жанрів, як-от роман-діалог («Племінник Рамо», «Жак-фаталіст» Дідро, «Філософія у будуарі» маркіза де Сада). Дослідниця відзначає таку систему маркуючих текстових елементів: конкретні номінації (імена філософів і назви чітких філософських систем); пряме і приховане цитування філософських праць; уживання відповідної філософської термінології, що відсилає до певних філософських систем; авторські примітки всередині тексту (Руссо, де Сад); алюзії (Вольтер, Дідро); тяжіння до притчової форми оповідання, підсилена значним відсотком анахронізмів, що сприяє реалізації конкретної дидактичної настанови – передачі історії, яка наводиться для ілюстрації та підтвердження, або, навпаки, спростування певної філософської ідеї¹⁷.

З античних часів жанрову генезу філософської прози сформували наступні різновиди літературної рефлексії: притча, алегорія, пародія, історичний анекдот, байка, лірична мініатюра, діалог, проповідь тощо. Наприкінці риторичної епохи у загальноєвропейському контексті актуалізуються такі жанрові форми філософської прози:

1) *роман-апологія*, монологічна форма якого, за визначенням М. Бахтіна¹⁸, базується на принципах ствердження або заперечення вихідного філософського посилу. Авторська ідея у такому творі може виконувати три функції: принцип світорозуміння; свідомий висновок із зображеного; втілення ідеологічної позиції головного героя («Страждання юного Вертера» Гете, «Задиг, або Доля» Вольтера, «Робінзон Крузо» Дефо);

2) *пародійний філософський роман*, скерований на полемічну інтерпретацію актуальних для свого часу філософських ідей з тяжінням до сатиричного гротеску («Дон Кіхот» Сервантеса, «Кандид, або Оптимізм» Вольтера);

3) *сатиричні притчі*, які в алегоричній формі змальовують кризу певних філософських ідей (Джонатан Свіфт, Бернард де Мандевіль, Григорій Сковорода);

4) *роман-утопія*, в жанрових рамках якого розвиваються світоглядні традиції попередників («Нова Елоїза», «Еміль» Руссо);

5) *релігійно-філософський роман/повість*, у якому в художній формі представлена сукупність філософських роздумів щодо основ релігійного світовідчуття, сутність Бога, його природи та ставлення до людини і світу, зокрема конфесійних питань (Беньян «Шлях паломника», «Вольдемар» Якобі);

6) *філософська повість*, що тяжіє до притчової структури (умовність подій, алегоризм, метафоричність, сюжетна параболічність, елементи фантастики) з метою ілюстрації певної філософської тези («Світ як він є» Вольтера);

7) *філософський діалог* – вид філософської літератури, що розкриває тему в інсценованій дискусії кількох осіб (Абеляр, Дж. Бруно, Л. Валла, Г. Галілей, Г. Сковорода) і видозмінюється від класичних форм (діалоги Сковороди, повісті Вольтера) до жанру роману-дискусії («Племінник Рамо», «Жак-фаталіст» Дідро).

Як бачимо, діалогізм залишається константною ознакою різних філософських жанрів, оскільки дозволяє засобами слова відобразити культурну функцію філософії в контексті її зв'язків з іншими феноменами культури (мистецтвом, релігією, наукою) та реалізувати діалог особистості зі світом: усвідомити сутність і призначення людини, її закоріненість у бутті та міжлюдських стосунках. Діалектика мови філософських праць, перші античні взірці якої представлені в художній формі у вигляді поем, поступово розвивається в напрямі виникнення суто філософських жанрів як адекватних варіантів

¹⁷ Там само, с. 96-98.

¹⁸ Бахтин М. М. (1986). *Естетика словесного творчства*. 2-е изд. М.: Искусство. 444 с.

фіксації філософського слова, зокрема, аналізу їх методологічних можливостей. При цьому феномен белетризації філософських ідей не втрачає своєї актуальності не тільки за риторичної доби, але й активно проектується і на філософську думку XIX – XXI ст.ст.

«Розуміється, – пише російський учений Б. Бессонов, – філософія більш, ніж література мислення у поняттях; вона – в більшій мірі, ніж література, зіткнення ідей, дискурс, монолог і діалог. Література в більшій мірі оперує образами, апелює до характерів, волі, емоцій людей. На свідомість людей література впливає опосередковано. Якщо вона відверто, прямолінійно повчає, то вона програє, перестає бути літературою. <...> філософія в більшій мірі, ніж література стоїть поза часом, а творчість письменників органічно зростає, розкривається на національному ґрунті»¹⁹. Науковець підкреслює, що філософія орієнтована на метафізичні, онтологічні і гносеологічні проблеми, пізнання законів, що детермінують життя природи і суспільства. Але якщо її мета допомогти окремій людині усвідомити своє місце у світі та пізнати себе, то література більше від філософії спрямована на опис внутрішнього духовного досвіду людини, її особистих переживань, труднощів її психології, відносин з іншими людьми. «Але – так чи інакше, – зазначає він, – аналіз внутрішніх переживань людини в художній літературі приводить до розуміння загальних закономірностей соціального життя. Причому, зазвичай раніше і гостріше, ніж до цього прийде філософ, який шукає насамперед причинно-наслідкові зв'язки»²⁰.

Історія виникнення та розвитку філософських жанрів у своїй значній частині репрезентує модифіковані форми діалогу, які об'єктивно сприяють взаємодії людини і світу засобами художньої мови. У філософському дискурсі обмін висловлюваннями між двома чи більше особами є специфічною формою комунікації, яка несе стисле інформаційне повідомлення як різновид індивідуально-універсальної рефлексії, що сприяє фіксації власного «Я», реалізації потенціалу свободи волі людини, розкриттю евристичного значення філософії. Жанрова інваріантність мови белетризованих форм філософської прози корелює зі спробами реалізації діалогічних стосунків у системі «Людина-Світ», усвідомленням особистістю своєї унікальності, засвідчує безкінечну наявність форм вияву людського духу.

Тісна взаємодія філософії і літератури зумовлена синтетичним характером художньої діяльності, яка відображає досвід духовної та практичної діяльності людини. У філософській прозі автора здебільшого цікавлять закономірності пізнання та мислення, що визначає наявність значного відсотку дидактико-проповідницького начала у творі. Превалювання філософської складової у художньому тексті позначається інтелектуально-логічним наповненням слова як матеріалу літературного твору. Кінцева мета автора – довести до свідомості реципієнта принципи морального осягнення буття та істинного пізнання.

Згідно з нашими спостереженнями, змістом художнього твору, що відноситься до будь-якого жанрового різновиду філософської прози, є загальнолюдські універсальні цінності. Його ідею конститує певна філософська теза автора. Логіка оповідної структури підкорена логіці розкриття заданої тези, а нарративні стратегії побудовані за законами логічного пізнання (дедукція/індукція), висвітлення процесів мислення у ході відтворення шляхів становлення свідомості художнього(ніх) героя(їв). Система художніх образів-взірців філософської прози скерована на відображення рівнів свідомості художніх персонажів, які зазвичай виступають уособленням певної життєвої позиції, а їх провідною рисою залишається виразна філософічність.

Роль художнього вимислу зводиться до відкриття нових можливостей світосприйняття. Для досягнення цього ефекту автор, як правило, послуговується арсеналом риторичних художніх засобів (байки, анекдоти, притчі, афоризми, сентенції, алегорії, метафори, риторичні фігури тощо). Внутрішні зв'язки всередині тріади *автор-*

¹⁹ Бессонов Б. Н. (2009). *Философия и литература: общее и особенное ...* С. 7-8.

²⁰ Там само, с. 7.

текст-читач підпорядковані внутрішнім завданням філософської прози: *автор* є носієм певної картини світу; *текст* моделюється не лише як засіб, але й як предмет зображення, оскільки саме впливом слова і переконаннями досягається кінцева мета філософського твору (доведення філософської тези); *читач* представлений як об'єкт формування істинної свідомості.

З точки зору новітніх методологічних засад, базовими критеріями гуманітарного знання є поняття концепції людини та створюваної нею моделі світу. Концепцію людини у філософській прозі можна звести до визначення «людина мисляча», а категорію буття моделює світ людської свідомості як спосіб її існування в культурно-історичній реальності. «Горизонт сподівань» філософської прози досліджуваної риторичної доби формує ареал філософських можливостей слова, усвідомлення закономірностей і випадковостей процесу мислення з метою осягнення філософії буття.

Проведений аналіз доводить, що літературний текст може вважатися філософським твором за умови наявності виразного теоретичного філософського начала на рівні онтології та гносеології. Слід підкреслити, що сформульований Кантом етичний імператив був і залишається лакмусовим папірцем в розумінні філософсько-пізнавальної картини світу в естетичній парадигмі художнього тексту. Класифікація жанрових різновидів філософської прози залежить від ваги філософського змісту у творі, скерованості авторської свідомості та використання особливих способів його вираження у художньому слові.

Висновки. Жанр філософської прози не має чіткого, закріпленого в теорії літератури визначення. Найбільш поширеними характеристиками філософської прози є визнання наявності у творах цього жанру актуальних для часу їх створення філософських питань, які формують і впливають на світоглядну епістему доби. Під поняттям «філософська проза» ми розуміємо синтетичний за жанровою ознакою вид художньої літератури, релігійної публіцистики і філософії, спрямований на розповсюдження ідейного змісту естетичних уявлень і філософських переконань автора з активним використанням традиційних риторичних прийомів, скерованих на мистецтво переконати читацьку аудиторію. Досліджуваний жанр відображає синтетичну природу художньої діяльності, в якій органічно переплетено естетичне та духовне начало. Він передбачає перевагу інтелектуально-логічного способу викладу думок у рамках художнього твору; наявність проблематики, пов'язаної з пошуком відповідей на основні питання буття (походження і призначення людини; сенсу буття; богошукування); діалектику індивідуального і загального, яке розкривається у прагненні до загального через ствердження індивідуального в контексті впливу на суспільну практику засобами художнього, а не публіцистичного твору. До жанрових різновидів філософської прози риторичної епохи належать: роман-апологія, пародійний філософський роман, сатиричні притчі, роман-утопія, релігійно-філософський(а) роман/повість, філософська повість, філософський діалог.

Спільними рисами творів, що відносяться до категорії філософської прози, є рефлексивний характер авторської свідомості, увага до процесу мислення персонажів, переймання одвічними питаннями буття засобами його пізнання, питань віри, схильність до філософських узагальнень. Онтологічна картина буття переважно осмислюється в контексті ціннісної опозиції життя-смерть, оскільки виражене у художній формі ставлення людини до цих понять є контрапунктом духовних шукань людства. Ця опозиція зазвичай розкривається у співвідношенні основних бінарних онтологічних категорій людське/божественне, людське/соціальне та людське/природне в їх дихотомічній відокремленості і взаємозалежності.

Література:

Chudnoff E. A. (2007). *Guide to Philosophical Writing*. Harvard University: Barker Center. p. 3. URL: [www.fas.harvard.edu/~phildept/files/GuidetoPhilosophicalWriting.pdf].

- Cofeen D. (2013). *Is Philosophy Fiction?* Aug. 8. Site Thought Catalog. URL: [http://thoughtcatalog.com/daniel-coffeen/2013/08/is-philosophy-fiction/].
- Dennett C. D. (2005). *Sweet Dreams: Philosophical Obstacles to a Science of Consciousness*. London: Bradford Books. 187 p.
- Holland M. G. *Can Fiction be Philosophy?* Philosophy and Literature: Access mode: [https://www.bu.edu/wcp/Papers/Lite/LiteHoll.htm].
- Nussbaum M. (1990). *Love's Knowledge: Essays on Philosophy and Literature*. New York: Oxford University Press. 148 p.
- Аверинцев С. С. (1996). *Риторика и истоки европейской литературной традиции*. М.: Школа «Языки русской культуры». 448 с. (Язык. Семиотика. Культура).
- Агеносов В. В. (1986). *Генезис философского романа*. Москва: Прометей. С. 6.
- Бессонов Б. Н. (2009). *Философия и литература: общее и особенное*. Философия и литература: линии взаимодействия: Сборник научных статей [Отв. ред.: И.А. Бирич]. Вып. 1. Москва: МГПУ. С. 5-8.
- Диденко В.Д. (2009). *Художественно-философская модель мира: стоки, природа, структура* // Философия и литература: линии взаимодействия: Сборник научных статей [Отв. ред.: И.А. Бирич]. Вып. 1. Москва: МГПУ. С. 26-40.
- Забабурова Н. В. (1999). *Французский философский роман XVIII века : самосознание жанра*. XVIII век: литература в контексте культуры. М.: Изд-во УРАО. С. 94.
- Кожеурова Н. С. (2009). *Литература и уровни философствования: от афоризмов до исповеди*. Философия и литература: линии взаимодействия: Сборник научных статей [Отв. ред.: И.А. Бирич]. Вып. 1. Москва: МГПУ. С. 10-25.
- Козлик І. В. (2007). *Теоретичне вивчення філософської лірики і актуальні проблеми сучасного літературознавства*. Івано-Франківськ: Поліскан; Гостинець. 591 с.
- Мирошников В. М. (2000). *Романы Леонида Леонова: становление и развитие художественной системы философской прозы*. Рязань: Изд-во Рязанского гос. педагогического ун-та им. С.А.Есенина. С. 23.
- Михайлов А. В. (1994). *Поэтика барокко: завершение риторической эпохи*. Историческая поэтика. Литературные эпохи и типы художественного сознания. Москва : Наследие. С. 326-391.
- Черноиваненко Е. М. (1997). *Литературный процесс в историко-культурном контексте. Развитие и смена типов литературы и художественно-литературного сознания в русской словесности XI – XX веков*. Одеса: Маяк. 712 с.

REFERENCES

- Агеносов В. В. (1986). *Genezis filosofskogo romana*. Moskva: Prometey, 1986. S. 6.
- Averintsev S. S. (1996). *Ritorika i istoki yevropeyskoy literaturnoy traditsii*. Moskva: Shkola «Yazyki russkoy kul'tury». 448 s. (Yazyk. Semiotika. Kul'tura).
- Bakhtin M. M. (1986). *Estetika slovesnogo tvorchestva*. 2-ye izd. Moskva: Iskusstvo. 444 s.
- Bessonov B. N. (2009). *Filosofiya i literatura: obshcheye i osobennoye* // *Filosofiya i literatura: linii vzaimodeystviya*: Sbornik nauchnykh statey [Otv. red.: I.A. Birich]. Vyp. 1. Moskva: MGPU. s. 5-8.
- Chernoivanenko Ye. M. (1997). *Literaturnyy protsess v istoriko-kul'turnom kontekste. Razvitiye i smena tipov literatury i khudozhestvenno-literaturnogo soznaniya v russkoy slovesnosti XI – KHKH vekov*. – Odesa: Mayak, 1997. 712 s.
- Chudnoff E. A. (2007) *Guide to Philosophical Writing*. Harvard University: Barker Center. p. 3.
- Cofeen D. (2013). *Is Philosophy Fiction?* // Aug. 8. Site Thought Catalog: Access mode: [http://thoughtcatalog.com/daniel-coffeen/2013/08/is-philosophy-fiction/].
- Dennett C. D. (2005). *Sweet Dreams: Philosophical Obstacles to a Science of Consciousness*. London: Bradford Books, 2005. 187 p.

Didenko V.D. (2009). Khudozhestvenno-filosofskaya model' mira: stoki, priroda, struktura // *Filosofiya i literatura: linii vzaimodeystviya: Sbornik nauchnykh statey* [Otv. red.: I.A. Birich]. Vyp. 1. Moskva: MGPU. s. 26-40.

Holland M. G. *Can Fiction be Philosophy?* // *Philosophy and Literature: URL:* [https://www.bu.edu/wcp/Papers/Lite/LiteHoll.htm].

Kozheurova N. S. (2009). Literatura i urovni filosofstvovaniya: ot aforizmov do ispovedi // *Filosofiya i literatura: linii vzaimodeystviya: Sbornik nauchnykh statey* [Otv. red.: I.A. Birich]. Vyp. 1. Moskva: MGPU. s. 10-25.

Kozlik Í. V. (2007). Teoretichne vivchennya filosofsk'kož líriki í aktual'ní problemi suchasnogo líteraturoznavstva. Ívano-Frankívs'k: Polískan; Gostinets'. 591 s.

Mikhaylov A. V. (1994). Poetika barokko: zaversheniye ritoricheskoy epokhi // *Istoricheskaya poetika. Literaturnyye epokhi i tipy khudozhestvennogo soznaniya*. Moskva : Naslediye. s. 326-391.

Miroshnikov V. M. (2000). Romany Leonida Leonova: stanovleniye i razvitiye khudozhestvennoy sistemy filosofskoy prozy. Ryazan': Izd-vo Ryazanskogo gos. pedagogicheskogo un-ta im. S.A.Yesenina, 2000. s. 23.

Nussbaum M. (1990) *Love's Knowledge: Essays on Philosophy and Literature*. New York: Oxford University Press. 148 p.

Zababurova N. V. (1999). Frantsuzskiy filosofskiy roman XVIII veka : samosoznaniye zhanra // XVIII vek: literatura v kontekste kul'tury. Moskva: Izd-vo URAO. s. 94.

Shykyrynska O. Theoretical background of the genre of philosophical prose.

The author investigates theoretical basis of the genre of philosophical prose at historical crossroads. Based on the assumption that the genre of philosophical prose doesn't have a clear, recognized definition in the literary theory, the most widespread features of philosophical prose as a genre are withdrawn. The notion "philosophical prose" is a synthetic according to genre feature type of fiction, religious publicity and philosophy, aimed to spread intellectual contents of aesthetic ideas and philosophical beliefs of the author with an active usage of traditional rhetorical devices, targeted at the art to convince the reader. The investigated genre shows the synthetic nature of artistic activity, where aesthetic and spiritual dimension is intertwined. It presupposes the predominance of intellectual-logical way of presentation of thoughts within an artistic work; the presence of a problem, connected with the search of the answers to the main questions of life (man's origin and destiny; sense of life; searching for God); dialectics of individual and general, that is revealed in the desire to the general through the approval of individual in the context of the influence on the social practice with the means of artistic, but not publicist work.

In the history of world literature according to genre features such types of philosophical works are distinguished: poem (Xenophanes, Parmenides, Empedokles, Lucretius Carus, Horatio, Dante); poem in prose (F. Nietzsche); philosophical parable (A. de Saint-Exupery, R. Bach, P. Coelho); novel-confession (Augustin, Abacus, Jean-Jacques Rousseau, L. Tolstoy, C. Castaneda); utopia/anti-utopia (T. More, T. Campanella, V. Vinnichenko, A. Platonov. G. Orwell, A. Huxley); philosophical novel (L. Tolstoy, F. Dostoyevsky, A. Murdock, F. Kafka, A. Camus, J.-P. Sartre, U. Eco and others); philosophical lyrics (H. Skovoroda, N. Lenau, F. Tutchev, H. Heine, G. G. Byron, T. Shevchenko, A. Pushkin, M. Lermontov, V. Solovyov and others). In Baroque period philosophical prose as a type of literary genre was based on the historically formed kinds of aesthetic-philosophical reflection, such as: parable, allegory, parody, historical anecdote, fable, lyrical miniature, dialogue, sermon, etc. The leading genres of philosophical prose of the 16th-18th c. became: apology (Voltaire, Cervantes); satiric parable (J. Swift, H. Skovoroda); utopia (T. More, Jean-Jacques Rousseau); philosophical dialogue (J. Bruno, L. Valla, G. Galileo, H. Skovoroda); religious-philosophical novel/story (J. Bunyan, Jacoby); philosophical story (Voltaire and others). There are such genre varieties of

philosophical prose of rhetorical era as: apology, parody philosophical novel, satiric parables, utopia, religious-philosophical novel/story, philosophical story, philosophical dialogue.

The common features of the works that refer to the category of philosophical prose are reflective character of the author's mind, attention to the process of thinking of personages, finding the answers to eternal questions of being by means of its cognition, faith, tendency to philosophical synthesis. Ontological picture of existence is primarily comprehended in the context of value opposition of life-death, as expressed in artistic form person's attitude to these notions is a counterpoint of spiritual pursuits of mankind. As a rule, this opposition is revealed in the balance of the main binary ontological categories human/divine, human/social and human/natural in their dichotomous separation and interdependence.

At historical crossroads philosophical prose is formed within fiction, Christian publicity and philosophy. Here the elements of traditional genres of literature (poem, dialogue, short story, story) and religious publicity (tractate, sermon, moral) are presented. The aim of this written activity is circulation of religious-philosophical convictions of the author; it is targeted at the limited reading audience and adjusted to its aesthetic requests. Philosophical prose is characterized by dialogism, polemics, documentalism, autocentricity, rhetorical devices in order to prove the reader's theses and beliefs in their justice. Specific figurative-conceptual apparatus of philosophical prose is characterized by Bible and apologetic, antique and national mythopoetic imagery, arsenal of literary devices (epithets, metaphors, oxymoron, etc.), aimed at revealing actual ethic-aesthetic, ontological, epistemological, confessional problematics, that concerns the society of a certain cultural-historical epoch. Intellectual-logical beginning prevails in the means of artistic self-expression. Philosophical prose differs principally from traditional scientific-descriptive style of classical philosophy in deliberate fictionalizing of author's ideas, organic interaction of aesthetic and spiritual pursuit.

Key words: *philosophical prose, genre, interaction of philosophy and literature.*